

MENA ÜLKELERİNDE SEKTÖREL KADIN İSTİHDAMI VE KALKINMA ARASINDAKİ İLİŞKİNİN AMPİRİK ANALİZİ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Vahit EREN

ÖZET

Ekonomik özgürlüğe sahip olma isteği insanlar için en temel haklardan biridir. Emek piyasasında kadınların istihdam konusunda ayrımcılıkla karşı karşıya kalması, toplum refahını olumsuz etkileyen bir unsurdur. Bu çalışmanın amacı, MENA (Orta Doğu ve Kuzey Afrika) ülkelerine ait veriler yardımıyla sektörel kadın istihdamı ile kalkınma arasındaki ilişkiyi araştırmaktır. Çalışmanın ampirik analizi için 1991-2017 arası veriler ve panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular, sanayi ve hizmet sektöründeki kadın istihdamından kalkınmaya doğru tek yönlü nedensellik olduğunu göstermektedir. Ayrıca, kalkınmadan tarım ve hizmet sektöründe çalışan erkek istihdamına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre, MENA ülkelerinin kalkınma sürecinde sanayi ve hizmet sektöründe istihdam edilen kadınların rolü önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadın İstihdamı, Sanayi Sektörü, Kalkınma, MENA Ülkeleri.

JEL Kodları: E24, O14, O15.

EMPIRICAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SECTORAL FEMALE EMPLOYMENT AND DEVELOPMENT IN MENA COUNTRIES

ABSTRACT

Desiring to obtain economic freedom is one of the most basic rights for all. Discrimination against women in the labour market is a factor that negatively affects the welfare of the society. The aim of this study is to investigate the relationship between sectoral female employment and development with the help of MENA (Middle East and North Africa) data. For the empirical analysis of the study, between 1991-2017 data and panel data analysis method are used. The findings of the study show that there is a unidirectional causality from female employment in industry and service sectors to development. In addition, there is a unidirectional causality relationship from development to employment of men working in agriculture and services. According to this result, the role of women employed in the industry and service sectors in the development process of the MENA countries is important.

* Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Kilis/Türkiye, e-mail: myahiteren@gmail.com

Makale Geçmiři/Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 26 Mayıs / May 2019

Düzeltilme Tarihi / Revision Date : 29 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 30 Aralık / December 2019

106

Araştırma Makalesi/Research Article

Key Words: *Female Employment, Industrial Sector, Development, MENA Countries.*

JEL Codes: *E24, O14, O15.*

1. GİRİŞ

Toplumun dezavantajlı grupları arasında yer alan kadınların işgücüne katılımı ve istihdamı, kalkınma sürecinin sürdürülebilir olmasında önemli bir rol üstlenmektedir. İşgücü piyasasında erkeklerle eşit koşullarda çalışma imkanlarının verilmesi, kadınların üretim sürecinde yer almasına yardımcı olacağı gibi ailenin refah düzeyine de katkı sağlamaktadır. Başka bir deyişle, kadın istihdamı toplum refahına destek olduğu kadar bireysel fayda da sağlamaktadır. Kadınların sadece sosyal, kültürel ya da siyasi alanlarda değil, ekonomik alanda da ayrımcılığa maruz kalması, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden biri olan cinsiyet eşitliğinin de sağlanmadığı anlamına gelmektedir. Bu hedefin gerçekleştirilmesi amacıyla beşeri sermaye kaynağı olarak kadın emeğinin istihdam edilmesi önem arz etmektedir.

Büyümenin aksine, ekonomideki yapısal değişimlere vurgu yapan kalkınmada, kadın istihdamı önemli olduğu gibi sektörel değişimler de önemlidir. Geleneksel toplumların tarım sektörüne dayalı bir ekonomik yapısının olması, gelişme ivmesi kazanmış olan ekonomilerin sanayileşme sürecinde yol kat etmiş olması, gelişmiş ülkelerin ise hizmet sektörüne geçiş yaptığı, gelişmelerini büyük ölçüde tamamladığı ve büyümeye odaklandığı görülmektedir. Başka bir deyişle, ülkeler arası gelişmişlik farkının azaltılabilmesi için sanayileşmeye ve hizmet sektörüne önem verilmektedir. Bu farkı azaltabilmek için toplumun yoksulluk kısır döngüsünden kurtulmayı sağlayacak gelir düzeylerine ulaşmaları gerekmektedir. Gelirin tamamı tüketime ayrılmayıp, bir kısmı tasarruflar yoluyla yatırımlara dönüştürülebilirse kalkınma sürecinde alınacak yol daha hızlı yol alınacaktır.

MENA (Orta Doğu ve Kuzey Afrika) ülkelerinin en büyük gelir kaynağı yer altı zenginlikleri olup, petrol üretimine dayalı bir ekonomik yapıları bulunmaktadır. Petrol, tüm dünyada üretim için gerekli olan en önemli hammaddedir. Ayrıca, doğal kaynak zenginliği dışında MENA ülkelerinin bir diğer özelliği ise hızlı nüfus artışı nedeniyle emek faktörünün bol olmasıdır. Emek arzının yüksek olması, istihdam sorununu da beraberinde getirmektedir. Çalışmanın çıkış noktası, MENA ülkelerinde kalkınmanın gerçekleşmesi sürecinde sanayi sektörünün istihdam yaratmada öncü rol oynayıp oynamadığı ve kadın istihdamının ise bu süreçte katkısının olup olmadığıdır. Buradan hareketle çalışmanın hipotezi, “MENA ülkelerinde sanayi sektöründeki kadın istihdamı ile kalkınma arasında bir ilişki vardır” şeklinde kurulmuştur.

Çalışmanın amacı, MENA ülkelerinde sektörel kadın istihdamı ile kalkınma arasındaki ilişkiyi araştırarak karar vericilere politika önermeleri sunmaktır. Panel veri analizi yönteminin kullanıldığı bu analizde, güncel teknikler ve kadın istihdamına ait sektörel veriler kullanılarak alana katkı sunacak bir çalışma yapılması planlanmaktadır. Çalışmada ilk olarak konu ile ilgili genel bir bilgilerin yer aldığı

giriş bölümü, devamında istihdam, kalkınma ve ekonomide kadının önemi hakkında bilgilerin verildiği teorik arka planın derlendiği ikinci bölüm bulunmaktadır. Ardından üçüncü bölümde MENA ülkeleri ile ilgili sosyo-ekonomik veriler derlenmiş, dördüncü bölümde ise konuya ilişkin ampirik çalışmalar özetlenmiştir. Beşinci bölümde ise, çalışmanın amacı doğrultusunda ekonometrik analiz gerçekleştirilmekte ve bulgular sunulmaktadır. Son olarak, sonuç bölümünde analizden elde edilen sonuçlar ve politika önerileri ile çalışma nihai halini almaktadır.

2. TEORİK ARKA PLAN

Çalışmanın bu bölümünde farklı iktisat teorilerinin istihdam konusundaki görüşleri, kalkınma sürecinde ele alınan yapısal değişimlerde sektörlerin rolü ve kadının önemi ile ilgili teorik bilgilere yer verilmiştir.

2.1. İstihdama Teorik Bakış

Klasik (Neoklasik) modelde emek piyasasında dengeyi belirleyen en önemli faktörün reel ücret olduğu varsayımından hareketle çalışmak isteyen herkes çalıştığından, gayri iradi işsizlik söz konusu değildir. Piyasaların sürekli temizlendiği varsayımından ötürü, emek arzı ve talebinin dengeye geldiği noktada oluşan reel ücret düzeyinde emek piyasası tam istihdam düzeyinde dengededir (Ünsal, 2017:312). Bu modelde, friksiyonel ve iradi (gönüllü) işsizlik söz konusudur; birey farklı bir iş ararken ya da tatmin edici bir ücret verilmediği zaman kendi isteği ile işsiz kalmayı tercih edebilmektedir. Ücretin beğenilmemesi sebebiyle ortaya çıkan işsizlik, klasik modelde isteğe bağlı işsizlik olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, sadece gayri iradi işsizler gerçek manada işsiz sayılırken, kişinin kendi iradesiyle işsiz kalmayı tercih etmesi durumunda birey işsiz olarak sayılmamaktadır (Bocutoğlu, 2012:17).

Keynes'in en temel varsayımlarından biri ekonomide tüm fiyatların esnek olmadığı, başka bir deyişle piyasaların sürekli temizlenmediğidir. Fiyatların ve ücretlerin katı olması durumunda ekonomide negatif talep şoku yaşandığında fiyatlar ve ücretler düşmemektedir. Piyasaların oligopolistik özellik göstermesi, sendikaların direnci, işçilerle işverenler arasında uzun vadeli sözleşmelerin olması, asgari ücret uygulaması gibi sebeplerle fiyat ve ücretler yapışkandır. Bu durum, toplam talepteki azalma karşısında, nominal ücretlerin düşmesini önlemekte, ekonomi eksik istihdam düzeyinde dengede olmakta ve gayri iradi işsizlik ortaya çıkmaktadır (Yıldırım vd., 2010:146).

Friedman'ın modelinde (parasalcı model) ekonomideki en önemli unsurun para olduğu belirtilmektedir. Para miktarındaki değişiklikler ekonomide oluşan dengesizliklerin nedenidir. Monetaristlerde işgücü talebi gerçekleşen reel ücretin, işgücü arzı ise beklenen reel ücretin bir fonksiyonudur. İşçiler, firmaların aksine fiyatlar hakkında asimetric bilgiye sahip olmalarından dolayı nominal ücret artışını reel ücret artışı olarak algılamaktadır. Uzun dönemde işçiler para yanılığından kurtulmakta ve ekonomi doğal işsizlik oranı düzeyinde olmaktadır (Berber, 2016:529-541). Doğal işsizlik oranı, enflasyona yol açmayan işsizlik olarak ifade edilmektedir. Bu oran düşürülmek

istendiğinde genişletici para politikası yerine arz yanlı politikalar uygulanmalıdır (Bocutoğlu, 2012:198). Uzun dönemde ekonomi tam istihdamda dengeye gelecektir (Berber, 2016:554).

Yeni klasik iktisat teorisi, emek piyasasındaki denge reel ücret düzeyinde iş arayan herkesin iş bulabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, yeni klasikler işsizliği tamamen gönüllü bir durum olarak kabul etmektedir (Bocutoğlu, 2012:235). Ücretler ve fiyatlar tam esnek olduğundan piyasalar sürekli olarak temizlenmektedir. Ekonomi daima tam istihdamdadır ancak bu durum klasiklerden farklı olarak doğal işsizlik düzeyinde gerçekleşmektedir (Berber, 2016:572). Yeni Keynesyen modelde ise nominal ücretin, işçilerle işverenler arasında imzalanan toplu sözleşme ile belirlendiği ve sözleşme dönemi (2-3 yıl) boyunca değişmediği, değişen ekonomik koşullara göre uzun dönemde değişmesi mümkün olduğundan ücretlerin yapışkan (katı) olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeple, piyasalar sürekli temizlenmemektedir (Ünsal, 2017:347). Başka bir ifadeyle, gayri iradi işsizlik ortaya çıkmaktadır. Ekonomi eksik istihdamdayken, doğal işsizlik oranını denge düzeyine (tam istihdam) geri getirebilmek amacıyla toplam talebi artıracak genişletici para politikası uygulanması gerekmektedir (Bocutoğlu, 2012:331-335).

Yeni klasik reel konjonktür teorisine göre, üretim ve istihdam düzeyinde yaşanan dalgalanmaların sebebi, teknolojik gelişmeler başta olmak üzere reel sektörde meydana gelen verimlilik artışlarıdır (Bocutoğlu, 2015:44). İstihdamdaki dalgalanmalar, işçilerin çalışma ile dinlenmeye ayırdıkları zaman arasında kendi iradeleriyle yapacakları tercihlerin sonucunda oluşmaktadır. Çalışma ve boş zaman, ikame edilebilirliği çok yüksek iki kavramdır. Bir kimse işsiz ise, kendi tercihi sonucunda çalışmak yerine dinlenmeyi seçtiği için işsiz kalmaktadır. Yani, iradi bir işsizlik vardır. Teknolojik gelişmenin istihdam ve üretimdeki etkisi, emek arzının reel ücret değişmelerine olan duyarlılığına bağlıdır. İşgücü arzının esnekliği yüksek ise, küçük reel ücret artışı karşısında istihdam ve üretim düzeyinde büyük artışlar görülecektir (Bocutoğlu, 2012:290-294).

2.2. Kalkınmanın Teorik Arka Planı

Ekonomik kalkınma ile ifade edilmek istenen, bir ülkenin sahip olduğu üretim yapısını katma değeri yüksek olan ürünler üretecek biçimde dönüştürebilmek ve elde edilen ürünün toplumda yer alan bütün bireyler arasında adaletli bir şekilde dağılımını sağlayarak hayat standartlarını yükseltmektir (Kaynak, 2011:77). Bunu gerçekleştirebilmenin yolu, üretim ve teknolojik imkanları geliştirmek, istihdamı artırmak, çalışma şartlarını düzeltmek, çevreyi korumak, ekonomik, sosyal ve siyasi özgürlükleri artırmaktan geçmektedir (Aydın, 2016:12). Kalkınma kavramı sadece üretim ve kişi başına düşen gelirin yükselmesi ile ilgili olmayıp, az gelişmiş bir ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel yapının da değiştirilmesi ile ilgilidir. Üretim faktörlerinin nitel ve nicel olarak değişmesi, sanayi sektörünün milli gelir ve ihracat içindeki payının artması gibi yapısal değişimler, kalkınmanın ilgilendiği diğer faktörlerdir (Han ve Kaya, 2013:2).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında az gelişmiş ülkelerin karşılaştıkları sorunlar, kalkınma kavramına olan ilginin artmasına neden olmuştur. Savaş sonrasında siyasi bağımsızlıklarını ilan eden ülkelerin ekonomik bağımsızlıklarını kazanma yolunda yoksulluk sorunu engel olmuş, büyüme teorileri bu sorunu çözmeye yetersiz kalmıştır. Bu sebeple, kalkınma teorilerinin oluşması, az gelişmiş ülkelerin fakirlikten kurtulabilmesi için yol gösterici özelliği niteliktedir. Söz konusu teorilerden, çalışmanın konusu itibarıyla, sektörel değişimlere vurgu yapan çalışmalara değinmekte yarar görülmüştür.

Clark (1940) ve Fisher (1939) tarafından literatüre kazandırılan çalışmalarında, kalkınmaya sektörel açıdan bakılmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler kaynaklarını tarım ve ormancılık gibi ürünlerin üretimine, gelişmiş ülkeler imalat sanayi ve inşaat gibi sektörlerle ve çok gelişmiş ülkeler ise hizmetler sektörüne ayırmaktadır. Dolayısıyla, kalkınmanın anahtarı olarak sanayileşme ve sonrasında hizmet sektörü olduğu ifade edilmektedir (Taban ve Kar, 2016:45). Rosenstein-Rodan (1943) çalışmasında, kalkınmanın yolunun sanayileşmeden geçtiğini belirtmektedir. Sanayileşmenin gerçekleşebilmesi için, devlet öncülüğünde yatırımların tamamlayıcı sektöre dağıtılması sağlanması gerekmektedir (Gönel, 2013:56-57). Lewis (1954)'in sınırsız emek arzı modelinde, tarım ve sanayi sektörünün olduğu, tarım sektörünün işgücü talebinin nüfus artış hızının yüksek olması nedeniyle sınırsız emek arzına göre yetersiz kaldığı durumda, atıl konumda olan işgücünün sanayi sektörüne transferi gerçekleşecektir. Bu transfer, tarım üretimini olumsuz etkilemeyecek, tersine olumlu yönde bir etki yapabilecektir. Aynı zamanda, sanayi kesiminde istihdamın artması, sanayi üretiminin toplam üretimden aldığı pay artmakta ve kalkınma uyarılacaktır (Taban ve Kar, 2016:47).

Rostow (1960), kalkınma sürecinin beş aşamada sonuca ulaşabileceğini belirtmektedir. Geleneksel toplum aşamasında tarım sektörünün önemine değinmekte; kalkışa hazırlık aşamasında ise tarım sektöründeki büyümenin sanayi, hizmetler, ulaştırma gibi sektörleri destekleyeceğini belirtmektedir. Kalkış aşamasında, tarım sektörü önemini korumakla birlikte sanayide ciddi gelişmeler yaşanmakta, üretim artışı işgücü talebini artırmakta ve yeni sanayi dallarının kurulmasına yol açmaktadır. Olgunluk aşaması, eldeki teknolojik imkanların tüm sektörlerde ve alt dallarında kullanabilme gücünün olduğu bir safhadır. Kitle tüketim aşamasında ise dayanıklı tüketim malları üretimi yapan sektörler ve hizmet sektörü gün geçtikçe gelişen ekonominin motoru olmakta ve tarım sektörünün payı azalmaktadır (Berber, 2017:308-323). Chenery (1960) eserinde ise, sanayi sektörünün toplam üretimden aldığı payın artmasına vurgu yapmakta, gelir arttıkça tüketim malından ziyade yatırım mallarına olan talep artmaktadır (Kaynak, 2011:179).

2.3. Kalkınma Sürecinde Kadın

Kadınlar, toplumun dezavantajlı gruplarından biridir. Özellikle kadının çalışma hayatında yer edinmesi konusunda geleneksel tutumlardan dolayı ayrımcılık yapılmaktadır. Erkek, ailenin geçimini üstlenirken; kadın, ev işleri ve çocuk bakımıyla ilgilenmektedir. Bu durum, bir bakıma kadının ekonomik açıdan erkeğe bağımlı olmasına yol açmaktadır. Aynı zamanda kadının söz sahibi olmaması,

toplum gözünde değersizleşmesine neden olarak kadını dezavantajlı konuma getirmektedir (Aytaç, 2018:330).

1970'lerde kadının, kalkınma sürecinin dışında bırakıldığı anlaşılmıştır. Emek faktörü ondan faydalanmak bir yana, zamanla kadının mevcut durumu daha da kötüye gitmeye başlamıştır. 1970'lerin ortasında kadın ve kalkınma ilişkisi gündeme gelmiştir (Muyoyeta, 2004:6). Kadınların daha önce elde edilmemiş, faydalanılmamış bir kaynak olduğu ve kalkınmaya ekonomik bir katkı sağlayacağı kabul edilmiştir. Ekonomik kalkınmada, kadınların eğitim ve istihdam olanakları, politikada temsil ve katılım hakkı, fiziksel ve sosyal refahlarında iyileştirme sağlanması önem arz etmektedir (Vijayamohanan, 2009:10).

Günümüzde kadının kalkınma sürecinde aktif rol alabilmesi için kadının daha üretken olması, işgücüne katılımı, güçlenmesi, eğitim ve sağlık hizmetlerini alabilmesi, kendi emeği ve günlük yaşamındaki denetim gücünü artırabilmesi, erkeklerle eşit koşullarda imkanların verilmesi, ayrımcılık yapılmaması gerekmektedir. Sosyal gelişmişlik açısından kadınların konumunun erkeklerin gerisinde olmasının altında, ülkenin sahip olduğu sosyal, ekonomik ve kültürel özellikler yatmaktadır (Gökdemir ve Ergun, 2012:71).

Kalkınma için toplumdaki bütün bireyler önemli olduğu gibi özellikle kadınlara büyük iş düşmektedir. Sosyal bilimciler, gerçek bir kalkınmanın kadının güçlendirilmesi ile olabileceğini ifade etmektedir. Kadının güçlenmesi ise, istihdam olanaklarının artırılarak ekonomik özgürlüğünü elde etmesiyle mümkün olmaktadır. Kadınların işsiz kalması ve herhangi bir gelirin olmaması durumunda hayat standartlarında kötüleşme olacağı gibi erkeklere bağımlı olmaya devam edecektir ki bu durum, kadının özgüveninin kaybolmasına yol açmaktadır. Kadın elde ettiği gelirin tamamını çocuklar başta olmak üzere aile bireyleri için harcamakta, bu yönüyle erkeklerden ayrılmaktadır. Annelerin sahip olduğu eğitim ve sağlık düzeyi, çocukların yaşam kalitesi için büyük öneme sahiptir (Rena ve Narayana, 2007:1). Gelecekteki işgücünü sağlıklı ve verimli bireyler olarak yetiştirdiği için kadının kalkınmaya önemli bir katkısı bulunmaktadır.

3. MENA ÜLKELERİNİN SOSYOEKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

Başta petrol olmak üzere doğal kaynaklara dayalı ekonomilerden oluşan MENA ülkeleri kendi içinde sosyal, ekonomik, politik ve coğrafik açıdan benzerlik göstermektedir. Ancak, kaynak mülkiyeti, uyguladıkları iktisat politikaları ve kurumlar, beşeri sermaye, gelir düzeyi ve dağılımı bakımından önemli farklılıklara sahip olan ülkelere oluşmaktadır. Bölgenin kalkınmasında en önemli aracın ve üretim için gerekli olan hammaddenin petrol olduğu bilinmektedir. Tüm dünya için önemli bir enerji kaynağı olan petrol, sahip olma düzeyine göre zenginlik kaynağı olabildiği gibi yoksulluğa da yol açabilmektedir. Belki de petrol olmaması durumunda, MENA ülkeleri diye bilinen bir ülke grubu da olmayacaktır. Nitekim, bu ülkelerin ortak noktası büyük çoğunlukla petroldür (Kalaycı, 2011:179).

Dünya Bankası verilerine göre, 2017 yılında MENA ülkelerinin toplam nüfusu 444.3 milyondur. En fazla nüfusa sahip olan ülke Mısır (97.5 milyon) olup, hemen arkasından ikinci sırada İran (81.1 milyon) gelmektedir. Yaklaşık olarak 1.5 milyonluk nüfusuyla Bahreyn en düşük nüfuslu ülkesidir. Sabit fiyatlarla kişi başına düşen gelir ortalama olarak 7738 dolardır. 65694 dolarlık kişi başına gelir ile en yüksek gelire sahip olan ülkesi Katar iken, ikinci sırada ise 41197 dolar ile Birleşik Arap Emirlikleri yer almaktadır. En düşük gelirli ülke ise sadece 692 dolar ile Yemen'dir (World Bank).

Tablo 1. Dünya ve MENA Ülkelerine Ait Makroekonomik Verilerin Genel Görünümü

<i>Değişkenler (%)</i>	MENA		Dünya	
	2000-2016	2017	2000-2016	2017
Nüfus Artış Oranı	2.01	1.73	1.23	1.15
Kadın Nüfusun Oranı	48.57	48.27	49.6	49.55
Kentleşme Oranı	26.26	25.66	16.27	16.05
Ekonomik Büyüme Oranı	4.05	1.57	2.88	3.13
Tarım Sektörünün Milli Gelirden Aldığı Pay*	5.29	5.27	4.05	3.54
Sanayi Sektörünün Milli Gelirden Aldığı Pay*	46.41	36.66	27.73	25.39
Hizmet Sektörünün Milli Gelirden Aldığı Pay*	46.36	56.24	62.87	65.03
Tarım Sektörü İstihdamı	20.97	17.82	32.65	26.46
Tarım Sektörü Kadın İstihdamı	28.96	24.51	33.86	27.25
Tarım Sektörü Erkek İstihdamı	19.16	16.3	31.85	25.96
Sanayi Sektörü İstihdamı	26.52	28.51	22.67	22.44
Sanayi Sektörü Kadın İstihdamı	15.89	15.36	17.46	15.3
Sanayi Sektörü Erkek İstihdamı	28.93	31.53	26.04	27.01
Hizmet Sektörü İstihdamı	52.5	53.66	44.67	51.09
Hizmet Sektörü Kadın İstihdamı	55.14	60.12	48.66	57.44
Hizmet Sektörü Erkek İstihdamı	51.91	52.16	42.09	47.01
İstihdam Oranı (15+)	42.55	43.39	59.74	58.54
Kadın İstihdam Oranı (15+)	16.3	16.84	46.93	45.75
Erkek İstihdam Oranı (15+)	67.23	67.94	72.58	71.33
İşgücüne Katılım Oranı (15+)	47.66	48.28	63.38	61.94
Kadının İşgücüne Katılım Oranı (15+)	19.91	20.6	50.04	48.68
Erkeğin İşgücüne Katılım Oranı (15+)	73.77	73.88	76.76	75.19
İşsizlik Oranı	10.74	10.13	5.75	5.48
Kadın İşsizlik Oranı	18.15	18.25	6.2	6.02
Erkek İşsizlik Oranı	8.86	8.04	5.44	5.13

Not: *, 2016 yılına ve 2000-2015 dönemine ait verileri göstermektedir.

Kaynak: Dünya Bankası Veri tabanı

Tablo 1'de farklı makroekonomik değişkenlere ait veriler, dünya ve MENA ülkeleri ortalamaları açısından karşılaştırılmaktadır. MENA ülkelerinin nüfus artış oranı ve kentleşme oranı, tarım ve sanayi sektörünün payı, işsizlik oranı ve erkek işsizlik oranı 2017 yılında, 2000-2016 dönemine göre azalmasına karşın, dünya ortalamalarından yüksektir. Kadın işsizlik oranı ise 2017 yılında bir önceki 17 döneme göre artış göstermekte ve dünya ortalamasının yaklaşık olarak 3 katıdır. 2000-2016 döneminde MENA ülkelerinin büyüme oranı aynı dönemdeki dünya üretimindeki artış oranından yüksek olup, 2017 yılında ciddi bir düşüş göstermekte ve dünya ortalamasının gerisine düşmektedir. MENA ülkelerinin toplam üretiminde pay sahibi olan tarım ve sanayi sektörlerinin milli gelirden aldığı paylar, dünya ortalamasından yüksek olup, 2017 yılında azalmaktadır. Hizmet sektörünün payı ise, dünya ortalamasının gerisinde olmasına rağmen, 2017 yılında artış göstermektedir. İşgücü piyasasına

bakılacak olursa, tarım sektörünün toplam istihdamdan aldığı pay, dünyanın gerisindedir. Sanayi ve hizmet sektörünün payı ise, dünya ortalamasından fazladır. İstihdamda hizmet sektörü önemli bir lokomotifir. Ayrıca, hizmet sektöründe istihdam edilen erkek ve kadınların oranı, dünya ortalamasının üzerindedir. Dünyada olduğu gibi MENA ülkelerinde de sanayi sektörünün kadın istihdamında azalma görülse de 2017 yılında dünya ortalamasının üzerine çıkmaktadır. Tarım sektöründeki hem erkek hem kadın istihdamının payında ise MENA ülkeleri, dünyanın gerisinde yer almaktadır. 15 yaş ve üzeri nüfusun kadın, erkek ve toplam istihdamında, dünya ortalaması daha yüksek olup, kadınların istihdam düzeyi oldukça düşüktür. İşgücüne katılım oranı da istihdam oranı ile paralellik göstermekte ve dünya ortalamasının altında kalmaktadır. Erkeğin işgücüne katılımı, kadınlara göre çok yüksek olup, kadınların işgücü piyasasında pek fazla yer almadığı gözlemlenmektedir.

Özetlemek gerekirse, kadın istihdamında sanayi ve hizmet sektörü önemli bir rol üstlenmektedir. İstihdam oluşturmada hizmet sektörü başta olmak üzere sanayi sektörü başı çekmektedir.

İnsani Gelişme Endeksi (HDI-İGE) insan gelişiminin üç temel boyutuna (doğumda beklenen yaşam süresi ile ölçülen uzun ve sağlıklı bir yaşam sürdürebilme; ortalama eğitim süresi ve beklenen eğitim süresi ile ölçülen bilgi edinme yeteneği ve kişi başına gayri safi milli gelir ile ölçülen, iyi bir yaşam standardı yakalama yeteneği) odaklanan bir bileşik endekstir (UNDP, 2018:1).

İnsani Gelişme Endeksi (İGE) değerleri ve dört insani gelişme kategorisindeki insan sayısı bakımından 1990-2017 arasındaki insani gelişme ilerlemesini yansıtmaktadır. Küresel nüfusun 1990 ve 2017 yılları arasında 5 milyardan 7.5 milyara çıkmasına rağmen, düşük insani gelişme düzeyindeki insan sayısının 3 milyardan 926 milyona veya dünya nüfusunun %60'ından %12'sine düştüğünü göstermektedir. Yüksek ve çok yüksek insani gelişme düzeyindeki insanların sayısı üç kattan fazla artarak, 1.2 milyardan 3.8 milyara veya küresel nüfusunun %24'ünden %51'ine yükselmektedir (UNDP, 2018:i). 2018 yılındaki raporda, 2017 yılı için en yeni verilere sahip 189 ülke ve bölge için İGE değerleri sunulmaktadır. Bu ülkelerden 59'u çok yüksek insani gelişme grubunda, 53'ü yüksek, 39'u orta ve 39'u düşük olup, 2010 yılında 49 ülke düşük insani gelişme grubundadır (UNDP, 2018:2).

İGE değeri 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır. Endeks değeri arttıkça insani gelişmişlik derecesi de artmaktadır. Ülkeler, endeks değerlerine göre sınıflandırılmaktadır (Berber, 2017:254). İGE, 0.000 ile 0.550 arasında ise düşük insani gelişmiş, 0.550-0.699 arasında ise orta insani gelişmiş, 0.700-0.799 arasında ise yüksek insani gelişmiş ve 0.800-1.000 arasında ise çok yüksek insani gelişmiş ülke sınıfında yer almaktadır (UNDP, 2018:17). 2017 verilerine göre, 17 MENA ülkesinin 7'si çok yüksek, 5'i yüksek, 3'ü orta ve 2'si düşük insani gelişmişlik düzeyinde yer almaktadır. En düşük endeks değerine sahip olan Yemen (0.452) iken, en yüksek endeks değerine sahip olan ülke ise İsrail (0.903)'dir (UNDP, 2018:22-24).

Tablo 2. Gelişmişlik Düzeyine Göre İnsani Gelişme Endeksi Karşılaştırması (1990-2017)

	1990	2000	2010	2012	2014	2015	2016	2017
Çok yüksek	0.787	0.831	0.873	0.880	0.887	0.890	0.892	0.894
Yüksek	0.571	0.635	0.718	0.732	0.745	0.750	0.754	0.757
Orta	0.462	0.523	0.596	0.613	0.627	0.634	0.641	0.645
Düşük	0.351	0.387	0.472	0.486	0.495	0.498	0.501	0.504
MENA*	0.635	0.691	0.738	0.739	0.746	0.745	0.745	0.747
World	0.598	0.642	0.698	0.709	0.718	0.722	0.726	0.728

Not: *, analizde kullanılan 17 MENA ülkesinin verileriyle hesaplandığını göstermektedir.

Kaynak: UNDP, 2018:29 ve UNDP, Human Development Data (1990-2017).

Tablo 2’de, MENA ülkelerinin insani gelişme endeksleri, dünya ve gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırılmış ülke gruplarına ait veriler ile karşılaştırılmaktadır. Buna göre, 2015 yılından sonra gelişme hızında 1990’dan günümüze kadar düzenli artış görülmektedir. MENA ülkelerinde bu düzenli artış, sadece 2015 ve 2016 yılında sekteye uğramaktadır. İnsani gelişmişlik endeksi sınıflandırmasına göre, 17 MENA ülkesi yüksek gelişmiş ülkeler sınıfında yer almaktadır. MENA ülkelerinin gelişmişlik endeksi, dünya ortalamasının üzerinde yer almakta, ancak çok yüksek gelişmişlik düzeyindeki ülkelerin verilerinden düşüktür. Başka bir deyişle, MENA ülkeleri dünya ortalamasının üzerinde bir kalkınma hızına sahipken, çok yüksek gelişmiş ülkelerin kalkınma seviyesine çıkabilmesi için daha yüksek bir performans göstermesi gerekmektedir.

4. LİTERATÜR TARAMASI

Alan yazınında konu ile ilgili birçok ekonometrik çalışma yapılmıştır. Ancak, bu çalışmalardan bazıları ekonomik büyüme/kalkınma ile arasında cinsiyet ayrımı yapılarak işgücüne katılım arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Diğerleri ise, ekonomik büyüme/kalkınma ile istihdam ilişkisini hem sektörel bazda hem de kadın bazında ele almıştır. Tablo 3’te bahsi geçen çalışmalar özetlenmiştir.

Tablo 3. Literatür Özeti

İşgücüne Katılım				
Yazarlar ve Yılı	Ülke/Ülke Grubu ve Dönem	Kullanılan Değişkenler	Yöntem	Sonuç
Eastin ve Prakash (2013)	146 ülke 1980-2005	Cinsiyet Gelişme Endeksi, Cinsiyet Eşitliği Ölçümü, Kadının İşgücüne Katılımı, Kişi Başına Düşen Gelir, Ekonomik Büyüme, Demokrasi	EKK	Kişi başına düşen gelir ve demokrasi ile cinsiyet eşitliği değişkenleri arasında pozitif bir ilişki varken, ekonomik büyüme ile cinsiyet eşitliği ölçümü arasında negatif bir ilişki vardır.
Aydın ve Erdem (2014)	Türkiye ile rekabet gücü en yüksek 10 ülke 1998-2008	Rekabetçilik Endeksi, GSYİH ve Kadının İşgücüne Katılım Miktarı	EKK	Kadının işgücüne katılımı ile ekonomik büyüme ve rekabet gücü arasında pozitif bir ilişki vardır.
Lechman ve Kaur (2015)	162 ülke 1990-2012	Kişi Başına Düşen Gelir Ve Kadının Toplam İşgücünden Aldığı Pay	EKK	Gelir düzeyi yüksek olan ülkelerde ekonomik büyüme kadının işgücüne katılımını pozitif yönde etkilemektedir.

Lahotti ve Swaminathan (2015)	Hindistan 1983-2010	Kadının İşgücüne Katılımı, Ekonomik Büyüme	Dinamik Panel Veri	Değişkenler arasında önemli bir ilişki bulunamamıştır.
Erdem vd. (2016)	122 ülke 1990-2014	Kişi Başına Düşen Gelir, Kadının Toplam İşgücünden Aldığı Pay	ARDL	Kadınların işgücüne katılımındaki %1'lik bir artış, kişi başına düşen geliri %0.57 oranında artırır.
Belke ve Bolat (2016)	36 gelişmiş ve 112 gelişmekte olan ülke 1991-2014	Ekonomik Kalkınma, Kadının İşgücüne Katılımı	Panel Veri	Cinsiyet eşitliğinin kalkınmayı önce azalttığını, sonra ise artırdığı tespit edilmiştir.
Khaliq vd. (2017)	Pakistan 1990-2014	Kadının İşgücüne Katılımı, GSYİH	Eşbütünleşme ve VECM	Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olup, ekonomik büyüme kadının işgücüne katılımını pozitif yönde etkiler.
Zeren ve Savrul (2017)	Türkiye 1991-2014	Kadınların İşgücüne Katılımı, İşsizlik Oranı, Kentleşme Oranı, Ekonomik Büyüme	Asimetrik Eşbütünleşme	Asimetrik uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir.
Doğan ve Akyüz (2017)	Türkiye 2006Q1-2013Q4	Kadının İşgücüne Katılımı, Ekonomik Büyüme	ARDL	Uzun dönemli bir ilişki ve ekonomik büyüme ile kadının işgücüne katılımı arasında pozitif bir ilişki vardır.
Egbulonu ve Eleonu (2018)	Nijerya 1990-2016	Kadın ve Erkeklerin İşgücüne Katılım ile Ortaöğretime Kayıt Oranı, Ekonomik Büyüme	ARDL	Uzun dönemli bir ilişki vardır. Kadınların işgücüne katılımı ve erkeklerin ortaöğretime kayıt oranı ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır.
Garcia vd. (2018)	Düşük ve yüksek gelirli ülkeler 2000-2014	Kadının İşgücüne Katılımı, Ekonomik Büyüme	GMM	Kadının işgücüne katılımı ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.
Sektörel İstihdam				
Altuntepe ve Güner (2013)	Türkiye 1988-2011	Sektörel İstihdam, Ekonomik Büyüme	EKK	Toplam istihdam ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki varken, hizmetler sektörü istihdamı ile ekonomik büyüme arasında negatif ilişki vardır. Tarım sektörü istihdamı ile ekonomik büyüme ilişkisi, istatistiki açıdan anlamsızdır.
Aksoy (2013)	Türkiye 1988-2010	Sanayi Sektörü İstihdamı, Sanayi Büyümesi	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	İmalat sanayi istihdamı ile imalat sanayi büyümesi arasında çift yönlü nedensellik vardır.
Wamboye vd. (2015)	39 az gelişmiş ülke 1991-2010	Kadın İstihdamı, Sektörel Üretim	EKK	Tarım üretimindeki değişimler kadın istihdamını mutlak ve göreceli olarak artırmaktadır. Hizmet, imalat ve imalat dışı sektörlerde çalışan kadın işgücünün üretim üzerinde olumsuz etkileri vardır.
Ümit ve Alkan (2016)	Türkiye 2000:Q1-2013:Q4	Doğrudan Yabancı Sermaye, Ekonomik Büyüme, İstihdam, Kadın İstihdamı	Yapısal Kırılmalı Birim Kök, Eşbütünleşme Testleri	Doğrudan yabancı sermaye, istihdam ve kadın istihdamını negatif etkilerken, ekonomik büyüme, istihdam ve kadın istihdamını pozitif etkiler.

Abdioğlu ve Albayrak (2017)	Türkiye 1988-2015	Sektörel Büyüme, Sektörel İstihdam	EKK	Sanayi ile hizmet sektörü üretimindeki artış, aynı sektörlerdeki istihdamı artırmaktadır. Ancak, üretimden daha düşük oranda istihdam artışına neden olduğundan hizmet ve sanayi sektörü yeterli kadar istihdam oluşturmaz.
Ersin ve Ergeç (2018)	Türkiye 2000:Q1-2016:Q4	GSYİH İçinde Yer Alan Harcama Bileşenleri, Sektörel İstihdam	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Sanayi, hizmetler ve tarım sektörü istihdamından ihracat harcamalarına doğru ve hizmetler sektörü istihdamından yatırım ve tüketim harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.

Literatürdeki çalışmalarını özetlemek gerekirse, çalışmaların büyük bir çoğunluğunda ekonomik büyüme/kalkınma ile kadının işgücüne katılımı arasındaki ilişki irdelenmiştir. Kadın istihdamı ile sektörel üretimin ekonomik büyüme ya da kalkınma üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar ise daha sınırlı sayıda olduğu görülmüştür. Çalışmalardan elde edilen bulgulara göre, kadının işgücüne katılımı ve kadın istihdamı ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca, hizmet ve sanayi sektörü istihdamının ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini bulan çalışmalar olduğu gibi negatif etkilediğini belirten çalışmalar olduğu da görülmüştür. Bu sonuçlardan yola çıkarak çalışmanın hipotezi “sanayi sektörü kadın istihdamı ile kalkınma arasında ilişki vardır” şeklinde kurulmuştur. Bu çalışmaların genelinde yöntem olarak EKK metodu kullanılmıştır. Eşbütünleşme ve nedensellik analizleri yapan çalışmalar daha kısıtlı miktardadır. Ayrıca, çalışmalarda insani kalkınma endeksini ve istihdam oranlarını hem kadın ve erkek hem de tarım, sanayi ve hizmet sektörü bağlamında ele alan çalışmaya rastlanılmamıştır. MENA ülkeleri üzerine cinsiyet eşitliğini sektörel bazda ele alan bu çalışmanın literatüre katkı yapması düşünülmektedir. Yöntem olarak da yatay kesit bağımlılığı ile nedensellik testleri yapıldığından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

5. EKONOMETRİK ANALİZ

Çalışmada veri mevcudiyetine bağlı olarak, 17 MENA ülkesinde sektörel kadın istihdamı ile kalkınma arasındaki ilişki ampirik olarak araştırılmaktadır. Söz konusu araştırma için kullanılacak değişkenlere ait veri seti ve model tanıtılmakta, uygulanacak yöntem hakkında bilgi verildikten sonra analizlerden elde edilen bulgulara yer verilmektedir.

5.1. Veri Seti ve Model

Araştırmada, Dünya Bankası tarafından yapılan sınıflandırmaya göre, MENA ülkeleri üzerinden 1991-2017 dönemlerine ait yıllık veriler kullanılarak “sanayi sektörü kadın istihdamı ve kalkınma arasında ilişki vardır” hipotezi ekonometrik testler ile analiz edilmektedir. MENA ülkeleri arasından

1 Bahreyn, Cezayir, Mısır, İran, İsrail, Irak, Ürdün, Kuveyt, Libya, Malta, Fas, Katar, Suudi Arabistan, Tunus, Birleşik Arap Emirlikleri, Suriye, Yemen

Filistin, Umman, Lübnan ve Cibuti'nin diğer ülkeler ile ortak verilere sahip olmaması, başka bir deyişle veri kısıtı nedeniyle kapsam dışı bırakılmıştır. Dolayısıyla analize toplam 17 ülke dahil edilmiştir.

Tablo 4. Veri Setine Dair Tanımlamalar ve Kaynaklar

Değişken Açıklaması	Değişken	Kaynak
İnsani Gelişmişlik Endeksi	HDI	UNDP
Tarım Sektöründe Kadın İstihdamının Payı	AGRF	Dünya Bankası
Tarım Sektöründe Erkek İstihdamının Payı	AGRM	Dünya Bankası
Sanayi Sektöründe Kadın İstihdamının Payı	INDF	Dünya Bankası
Sanayi Sektöründe Erkek İstihdamının Payı	INDM	Dünya Bankası
Hizmet Sektöründe Kadın İstihdamının Payı	SERF	Dünya Bankası
Hizmet Sektöründe Erkek İstihdamının Payı	SERM	Dünya Bankası

Sektörel kadın istihdamı ile kalkınma arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada, belirtilen örneklem ve veri aralığında kullanılan model şu şekilde kurgulanmıştır;

$$HDI_t = \beta_0 + \beta_1 AGRF_{it} + \beta_2 AGRM_{it} + \beta_3 INDF_{it} + \beta_4 INDM_{it} + \beta_5 SERF_{it} + \beta_6 SERM_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde gösterilen $i=1, 2, 3, \dots, N$ yatay kesit verilerini gösterirken, $t=1, 2, 3, \dots, T$ zaman boyutunu, ε ise hata terimini ifade etmektedir.

5.2. Ekonometrik Yöntem ve Metodoloji

MENA ülkeleri üzerinde sektörel kadın istihdamı ile kalkınma arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada panel veri analizi kullanılmış olup uygulanan metodolojik sıralama şu şekildedir;

- Değişkenlerin yatay kesit bağımlılığının varlığının analizi için Pesaran vd (2008)'in LM_{adj} testi,
- Modele dahil edilen değişkenlerin birim kök içerip içermediği Pesaran (2007)'in CADF durağanlık testi,
- Modele dahil edilen değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığının tespiti için Pesaran vd. (1999)'nin geliştirdiği Panel ARDL sınır testi
- Son olarak ise nedensellik testi için ise Dumitrescu-Hurlin (2012) panel nedensellik testi kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir.

5.3. Ekonometrik Bulgular

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı; $T > N$ (zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük) olduğunda Breusch-Pagan (1980) CD_{lm1} testiyle; $T=N$ (zaman boyutu, yatay kesit boyutuna eşit) olduğunda Pesaran (2004) CD_{lm2} testiyle; $T < N$ (zaman boyutu yatay kesit boyutundan küçük) olduğunda ise Pesaran (2004) CD testiyle kontrol edilmektedir. Breusch-Pagan (1980) LM testi, grup ortalaması sıfır fakat bireysel ortalama sıfırdan farklı olduğunda sapmalı olmaktadır. Pesaran vd. (2008), bu sapmayı test istatistiğine varyansı ve ortalamayı da ilave ederek düzeltmiştir. Bu nedenle ismi, düzeltilmiş LM testi (LM_{adj}) olarak ifade edilmektedir (Boz vd., 2017:42; Eren, 2018:12). Birimler

arasında bağımlılığın olup olmadığını test etmek amacıyla yatay kesit bağımlılığı testi yapılmış, ilgili testin sonuçları Tablo 5’te görülmektedir.

Tablo 5. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Değişkenler	CD Testleri	CD _{lm1} (BP, 1980)	CD _{lm2} (Pesaran, 2004)	CD (Pesaran, 2004)	LM _{adj} (Pesaran vd., 2008)
HDI	<i>T istatistiği</i>	2502.313	143.4788	46.43671	143.1519
	<i>Olasılık Değeri</i>	0.0000*	0.0000*	0.0000*	0.0000*
AGRF	<i>T istatistiği</i>	797.9751	40.13814	3.732071	39.81121
	<i>Olasılık Değeri</i>	0.0000*	0.0000*	0.0002*	0.0000*
AGRM	<i>T istatistiği</i>	1741.795	97.36560	30.83505	97.03868
	<i>Olasılık Değeri</i>	0.0000*	0.0000*	0.0000*	0.0000*
INDF	<i>T istatistiği</i>	1632.181	90.71931	0.558094	90.39239
	<i>Olasılık Değeri</i>	0.0000*	0.0000*	0.5768	0.0000*
INDM	<i>T istatistiği</i>	1254.546	67.82180	9.821346	67.49488
	<i>Olasılık Değeri</i>	0.0000*	0.0000*	0.0000*	0.0000*
SERF	<i>T istatistiği</i>	1056.506	55.81388	-1.512882	55.48695
	<i>Olasılık Değeri</i>	0.0000*	0.0000*	0.1303	0.0000*
SERM	<i>T istatistiği</i>	1425.032	78.15906	0.331756	77.83214
	<i>Olasılık Değeri</i>	0.0000*	0.0000*	0.7401	0.0000*

Not: *, ** ve *** serilerin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde katsayıların istatistikî olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarının gösterildiği Tablo 4 incelendiğinde uygulanan tüm testlerin olasılık değerlerinin 0.01’den küçük olduğu görülmektedir. Çalışmada, MENA ülkeleri üzerinden 1991-2017 yılları arasındaki dönemlerde incelendiği için, zaman boyutu gözlem boyutundan büyüktür. Analize dahil edilen ülke sayısı 17 iken zaman boyutu ise 27 olup, zaman boyutu kesit boyutundan büyük ($T > N$) olduğundan CD_{lm1} ve LM_{adj} sonuçları dikkate alınmaktadır. Yatay kesit bağımlılığı testlerinde genellikle CD_{lm1} testi, sapmalı sonuçlar verebildiğinden dolayı LM_{adj} testi sonuçlarına göre karar verilebilmektedir. LM_{adj} testi sonuçlarına göre, temel hipotez olan “kesitler arasında bağımlılık yoktur” kuramı reddedilerek, panel veride yer alan “ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır” hipotezi kabul edilir. Değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının tespit edilmesinden dolayı bundan sonra uygulanacak testlerde ikinci nesil testler tercih edilmektedir.

Günümüzde teknoloji ve iletişim alanındaki gelişmelerle ekonomik, sosyal ve siyasal yönden ülke ekonomileri birbirlerini etkiler hale gelmektedir. Bu durumdan, MENA ülkelerinden birine gelebilecek bir şokun, diğer ülkeleri de etkisi altına alacağı sonucu çıkarılmaktadır. Bu nedenle, MENA ülkeleri diğer gelişmiş ülkelerde arasındaki gelişmişlik farkını azaltmak için kendi politikalarını geliştirirken bu durumu göz önünde bulundurarak geleceğe yön vermesi gerekmektedir.

Kesitler (birimler/ülkeler/bölgeler) arasında bağımlılık olan değişkenlerin durağanlık araştırmasında tutarlı ve sapmasız sonuçlar elde edilmek amacıyla ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılması önem arz etmektedir. İkinci nesil birim kök testlerinden CADF birim kök testi, araştırmaya

dahil edilen bütün kesitler için ayrı ayrı durağanlık sonuçlarını tespit etmektedir. CADF testi ile değişkenlerin durağanlığını, panelin geneli ve her bir ülke için ayrı ayrı tespit etmek mümkündür. CADF testinin bir başka özelliği ise, mekansal otokorelasyonu dikkate alarak, $T > N$ ve $N > T$ durumunda kullanılabilir (Yıldırım vd., 2013:88-89).

Tablo 6. CADF Birim Kök Testi Sonuçları (Düzyer Değerleri İçin)

Ülke	HDI	AGRF	AGRM	INDF	INDM	SERF	SERM
Bahreyn	-4.759(2)*	-2.89(3)	-3.201(2)	-2.459(5)	-3.566(2)***	-3.423 (3)	-0.379(5)
Cezayir	-4.716(2)*	-2.94(3)	-3.479(2)***	-2.660(2)	-3.835(2)***	-4.339(3)**	-1.044(4)
Mısır	-4.712(2)*	-2.74(3)	-3.333(2)	-3.112(2)	-3.368(2)	-3.570(3)***	-1.011(5)
İran	-4.310(2)**	-3.37(3)	-3.761(2)***	-1.316(2)	-4.780(2)*	-3.380(3)	-1.756(4)
Irak	-4.361(2)**	-3.93(3)***	-4.518(2)**	-1.815(2)	-5.350(2)*	-3.595(2)***	-2.149(4)
Ürdün	-4.463(2)**	-4.05(2)**	-4.581(2)**	-2.090(2)	-3.456(2)***	-4.086(2)**	-2.347(4)
Kuveyt	-5.100(2)*	-3.49(2)***	-3.467(2)***	-3.354(2)	-4.450 (2)**	-3.713(2)***	-2.684(4)
Libya	-4.318(2)**	-3.85(2)***	-3.455(2)***	-2.456(2)	-3.872(2)***	-3.600(2)***	-0.575(5)
Fas	-3.088(2)	-2.80(2)	-3.177(2)	-2.755(2)	-4.206(2)**	-2.258(2)	-2.642(2)
Katar	-3.077(2)	-2.96(2)	-2.423(2)	-2.532(2)	-5.976(2)*	-2.851(2)	-2.892(2)
Suudi Arabistan	-2.799(2)	-3.31(2)	-3.248(2)	-2.613(2)	-5.016(2)*	-3.596(2)***	-2.592(2)
Tunus	-4.384(2)**	-4.50(2)**	-3.610(2)***	-2.302(2)	-4.376(2)**	-4.171(2)**	-2.548(2)
BAE	-5.577(2)*	-5.66(2)*	-4.930(2)*	-2.787(2)	-4.398(2)**	-4.901(2)*	-2.546(2)
Suriye	-5.743(2)*	-5.18(2)*	-5.459(2)*	-2.373(2)	-4.109 (2)**	-5.180(2)*	-3.176(2)
Yemen	-3.897(2)**	-3.15(2)	-3.148(2)	-2.406(2)	-3.441(2)***	-3.389(2)	-1.853(2)
İsrail	-3.577(2)***	-3.48(2)***	-3.051(2)	-1.813(2)	-2.939(2)	3.083(2)	2.320(2)
Malta	-3.817(2)***	-2.89(2)	-2.506(2)	-2.652(2)	-3.904(2)***	2.454(2)	2.512(2)
CIPS istatistiği	-4.276 *	-3.60*	-3.609*	-2.441	-4.179*	-3.623*	-2.060

Not: Parantez içindeki değerler gecikme uzunluklarını göstermektedir. Sabitli ve trendli model için test istatistikleri hesaplanmıştır. *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde serilerin durağan olduğunu göstermektedir. CADF için %1, %5 ve %10 kritik değerler sırasıyla -4.67, -3.88 ve -3.44'dur. CIPS için %1, %5 ve %10 kritik değerler sırasıyla -2.96, -2.76 ve -2.66'dır.

Tablo 6'da değişkenlerin düzey değerlerinde paneli oluşturan ülkelerin her biri için CADF ve panelin geneli için CIPS birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. CADF testlerinden elde edilen bulgular, bazı ülkelerin düzey değerinde durağan, bazılarının ise birim köklü olduğu görülmektedir. Test sonuçlarından panelin geneline bakıldığında INDF ve SERM dışındaki ele alınan bütün değişkenler durağandır. Değişkenlerin birim kök sorununun çözülebilmesi (durağan hale getirilmesi) için serilerin birinci farkının alınarak test sonuçlarına yeniden bakılması gerekmektedir.

Tablo 7. CADF Birim Kök Testi Sonuçları (Fark Değerleri İçin)

Ülke	Δ HDI	Δ AGRF	Δ AGRM	Δ INDF	Δ INDM	Δ SERF	Δ SERM
Bahreyn	-7.383(2)*	-3.948(3)**	-4.941 (2)*	-4.785(2)*	-7.264(2)*	-3.733(3)***	-2.389(5)
Cezayir	-7.192(2)*	-4.365(3)**	-5.185(2)*	-3.384(2)	-6.326(2)*	-4.622(3)**	-1.251(4)
Mısır	-8.675(2)*	-4.299(3)**	-5.213(2)*	-3.772(2)***	-8.008(2)*	-4.397(3)**	-1.734(4)
İran	-6.133(2)*	-4.393(3)**	-4.852(2)*	-2.661(2)	-5.230(2)*	-4.364(3)**	-1.488(4)
Irak	-5.842(2)*	-5.266(2)*	-5.181(2)*	-3.196(2)	-6.547(2)*	-4.399(2)**	-2.271(4)
Ürdün	-6.308(2)*	-6.405(2)*	-7.973(2)*	-3.766(2)***	-4.540(2)**	-7.847(2)*	-2.335(5)
Kuveyt	-7.210(2)*	-7.322(2)*	-6.717(2)*	-5.273(2)*	-5.589(2)*	-7.314(2)*	-2.892(5)
Libya	-7.440(2)*	-7.854(2)*	-7.482(2)*	-4.895(2)*	-4.758(2)*	-9.516(2)*	-1.291(5)
Fas	-3.819(2)***	-3.601(2)***	-4.078(2)**	-4.772(2)*	-6.647(2)*	-2.890(2)	-3.426(2)
Katar	-3.841(2)***	-3.286(2)	-3.221 (2)	-4.752(2)**	-7.540(2)*	-3.223(2)	-4.267(2)**

Ülke	Δ HDI	Δ AGRF	Δ AGRM	Δ INDF	Δ INDM	Δ SERF	Δ SERM
Suudi Arabistan	-3.664(2)***	-3.655(2)***	-3.161(2)	-2.777(2)	-5.844(2)*	-3.166(2)	-4.526(2)**
Tunus	-8.066(2)*	-8.195(2)*	-6.577(2)*	-3.011(2)	-5.456(2)*	-7.034(2)*	-5.978(2)*
BAE	-7.075(2)*	-7.349(2)*	-5.937(2)*	-2.978(2)	-6.047(2)*	-6.179(2)*	-5.857(2)*
Suriye	-7.578(2)*	-6.617(2)*	-6.865(2)*	-4.053(2)**	-6.980(2)*	-6.618(2)*	-6.460(2)*
Yemen	-5.412(2)*	-5.203(2)*	-4.555(2)**	-3.881(2)**	-5.045(2)*	-5.088(2)*	-5.829(2)*
İsrail	-6.665(2)*	-5.357(2)*	-5.082(2)*	-4.276(2)**	-3.780(2)***	-4.865(2)*	-2.916(2)
Malta	-6.085(2)*	-5.003(2)*	-4.562(2)**	-5.086(2)*	-5.925(2)*	-4.290(2)**	-3.182(2)
CIPS istatistiği	-	-	-	-3.960*	-	-	-3.417*

Not: Parantez içindeki değerler gecikme uzunluklarını göstermektedir. Sabitli ve trendli model için test istatistikleri hesaplanmıştır. *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde serilerin durağan olduğunu göstermektedir. CADF için %1, %5 ve %10 kritik değerler sırasıyla -4.67, -3.88 ve -3.44'dur. CIPS için %1, %5 ve %10 kritik değerler sırasıyla -2.96, -2.76 ve -2.66'dır.

Tablo 7'de değişkenlerin fark değerlerinde paneli oluşturan ülkelerin her biri için CADF ve panelin geneli için CIPS birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. Test sonuçlarından panelin geneline bakıldığında ele alınan bütün değişkenler durağan hale gelmektedir. INDF ve SERM değişkenleri I(1) iken, diğer değişkenler I(0)'dır.

Panelin geneli için düzey değerlerinde durağan olan değişkenlerin ülke bazında bazılarının durağan olmadığı, bu nedenle birinci farkları alınıp tekrar birim kök testi uygulandığında düzey değerinde durağan olmayan değişkenlerin durağan hale geldiği gözlemlenmektedir.

Değişkenlerin farklı mertebelerden durağan olduğu görüldüğünden değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkileri tahmin eden ARDL sınır testi yapılabilmektedir. Pesaran vd. (1999) tarafından geliştirilen PMG (havuzlanmış ortalama grup) tahmincisi, paneli oluşturan birimlere ait uzun dönem katsayılarına kısıtlama getirmekte; ancak, sabitlerin, hata terimi varyanslarının ve değişkenlerin kısa dönem katsayılarının ülkeler arasında değişmesine imkan vermektedir (Erataş vd., 2015:404). Panel ARDL yönteminde değişkenlerin aynı dereceden durağan olmasına gerek olmadığı, farklı mertebeden durağan olması (I(0) veya I(1)) halinde uygulanabildiği gibi aynı zamanda yatay kesit bağımlılığını dikkate almaktadır (Topal, 2017:196).

Tablo 8. Panel ARDL PMG Tahmin Sonuçları

Değişken	Uzun Dönem Katsayıları			
	Katsayı	Standart Hata	T-İstatistiği	Olasılık Değeri
AGRF	0.536977	0.282003	1.904150	0.0578***
AGRM	2.506969	0.747834	3.352306	0.0009*
INDF	0.534791	0.282102	1.895735	0.0590***
INDM	2.513540	0.747923	3.360691	0.0009*
SERF	0.536669	0.282017	1.902970	0.0580***
SERM	2.512291	0.747824	3.359470	0.0009*
Kısa Dönem Katsayıları				
Hata Düzeltme Katsayısı	-0.112873	0.029668	-3.804536	0.0002*
D(HDI(-1))	0.174762	0.073617	2.373931	0.0182**
D(AGRF)	-0.175331	0.215609	-0.813188	0.4168
D(AGRM)	-0.359321	0.339919	-1.057079	0.2913
D(INDF)	-0.219998	0.200789	-1.095665	0.2741
D(INDM)	-0.356748	0.340088	-1.048986	0.2950
D(SERF)	-0.217653	0.200909	-1.083341	0.2795

D(SERM)	Kısa Dönem Katsayıları			
	C	-0.357770	0.340190	-1.051678
	-34.32762	9.024558	-3.803801	0.0002*

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 8’de PMG tahmincisinin uzun ve kısa dönem tahmin sonuçları görülmektedir. Uzun dönemde tarım, sanayi ve hizmetler sektöründe çalışan erkek ve kadın işgücünün kalkınmayı pozitif etkilediği tespit edilmektedir. Kalkınma sürecinde her üç sektörde istihdam edilen erkeklerin kadınlara göre daha fazla kalkınmaya katkı sağladığı gözlemlenmektedir. Hata düzeltme katsayısı 0 ile -1 arasında değer aldığından ve anlamlı olduğundan uzun dönem denge düzeyine tekdüze bir şekilde yaklaşıldığı ifade edilmektedir. Kısa dönem tahmin sonuçlarında ise, bir dönem önceki kalkınma düzeyindeki bir birimlik artış kısa dönemde bugünkü kalkınma düzeyini 0.17 birim artırır.

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılmasında çalışmanın amacına yönelik olarak Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen nedensellik testi kullanılmıştır. Bu yöntemi diğer nedensellik testlerinden ayıran özelliği, paneli oluşturan ülkeler arasındaki hem yatay kesit bağımlılığını hem de heterojenliği göz önünde bulundurabilmesi, N>T ve T>N olduğunda da kullanılabilmesi ve dengesiz panel veri setlerinde de etkin sonuçlar verebilmesidir. Dumitrescu ve Hurlin testinin bir diğer özelliği ise eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı veya araştırılmadığı durumda da analiz yapabilesidir (Alper ve Oransay, 2015:80). Bu çalışmada Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi ile nedensellik ilişkilerinin varlığı araştırılmıştır.

Tablo 9. Dumitrescu-Hurlin Nedensellik Testi Sonuçları

Nedenselliğin Yönü	Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri (%10)
HDI $\Rightarrow$ AGRF	Z-bar	3.2931	0.4373
	Z-bar tilde	2.2324	0.4373
AGRF $\Rightarrow$ HDI	Z-bar	6.6341	0.2636
	Z-bar tilde	1.4091	0.2700
HDI $\Rightarrow$ AGRM	Z-bar	24.8894	0.0013*
	Z-bar tilde	20.7029	0.0013*
AGRM $\Rightarrow$ HDI	Z-bar	6.8735	0.2357
	Z-bar tilde	1.4984	0.2357
HDI $\Rightarrow$ Δ INDF	Z-bar	-0.1690	0.9011
	Z-bar tilde	-0.3876	0.7516
Δ INDF $\Rightarrow$ HDI	Z-bar	3.5111	0.0380*
	Z-bar tilde	2.4057	0.0380*
HDI $\Rightarrow$ INDM	Z-bar	6.8989	0.3752
	Z-bar tilde	1.5079	0.3752
INDM $\Rightarrow$ HDI	Z-bar	5.6539	0.2332
	Z-bar tilde	2.1871	0.2332
HDI $\Rightarrow$ SERF	Z-bar	1.6615	0.2256
	Z-bar tilde	1.1679	0.2902
SERF $\Rightarrow$ HDI	Z-bar	3.5384	0.0583*
	Z-bar tilde	2.4508	0.0596*
HDI $\Rightarrow$ Δ SERM	Z-bar	4.1389	0.0798*
	Z-bar tilde	2.9048	0.0798*
Δ SERM $\Rightarrow$ HDI	Z-bar	1.8119	0.2193
	Z-bar tilde	1.0548	0.3498

Not: *, %10 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında nedenselliğin olduğunu göstermektedir. $\Rightarrow$ simgesi nedenselliğin yönünü göstermektedir. Test istatistikleri 789 yineleme ile elde edilmiştir.

Tablo 9'dan görüleceği üzere, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri araştırmasından elde edilen sonuçlara göre, sanayi ve hizmet sektöründeki kadın istihdamından kalkınmaya doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Ayrıca, kalkınmadan tarım ve hizmet sektöründe çalışan erkek istihdamına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Diğer değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Bu sonuçlara göre, MENA ülkelerinin kalkınmasında sanayi ve hizmet sektöründe kadın istihdamı önem arz etmektedir. Kadınların istihdamı sanayi ve hizmet sektöründe gerçekleştiğinde kalkınmaya daha fazla etki ettiği gözlemlenmektedir. Aynı zamanda, tarım ve hizmet sektöründe erkek istihdamında kalkınma sürecinin katkısının olduğu gözler önüne serilmektedir.

6. SONUÇ

Gelişmişlik düzeyi düşük olan toplumlarda kadınların genellikle ev işleri ile uğraştıkları, üretime katılmadıkları bilinmektedir. Sanayileşme ile birlikte kentsel nüfusun artması kentlerde işgücü fazlalığını ortaya çıkarmıştır. İşçilerin düşük ücretlerle ve zor şartlarda çalışması, kadınların da işgücü piyasasına girmesine yol açmıştır. Kadınların daha esnek zamanlı ve düşük ücretli çalışma imkanlarının olması, istihdam edilmelerinde önem arz etmektedir. Kalkınma sürecinde kadınların da erkeklerle aynı şartlara sahip olması refah düzeyinin artmasına yardımcı olmaktadır. Bu süreçte kadının hangi sektörde istihdam edilmesinin daha yararlı olduğu konusu önemlidir. Kalkınma süreci için sanayileşmenin gerekli olduğunu öne süren birçok teori bulunmaktadır. Sanayileşme sürecinde belirli bir düzeye gelen toplumun yaşam standartlarındaki gelişmeye bağlı olarak tüketim kalıpları değişmekle birlikte hizmetler sektörünün de ilerlemesine neden olmaktadır. Kalkınmada sanayi sektörü ilk aşamada öncü sektör olduğundan kadınların da bu sektörde istihdam edilmesi süreci destekleyen bir unsurdur.

Bu çalışmada, MENA ülkelerinde sektörel kadın istihdamı ile kalkınma arasındaki ilişki, 1991-2017 verileri ve panel veri analizi yöntemi kullanılarak araştırılmıştır. Analiz kapsamında yatay kesit bağımlılığı testi yapılmış ve birimler arasında bağımlılığın olduğu görülmüştür. Yatay kesit bağımlılığı tespit edildiğinden, ikinci nesil testler kullanılmıştır. İkinci nesil birim kök testlerinden CADF ve CIPS testine göre, sırasıyla ülkeler ve panelin geneli bazında değişkenlerin farklı derecelerden durağan olduğu tespit edilmiştir. Sonrasında, uzun dönemli ilişkinin tespiti amacıyla panel ARDL sınır testi uygulanmış ve uzun dönemde sektörel erkek ve kadın istihdamının kalkınmayı pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak, Dumitrescu-Hurlin nedensellik testinden elde edilen sonuçlara göre, MENA ülkelerinde sanayi ve hizmet sektöründeki kadın istihdamından kalkınmaya, aynı zamanda kalkınmadan tarım ve hizmet sektöründe çalışan erkek istihdamına doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Diğer değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Bu sonuçlar, çalışmanın hipotezinin kabul edildiğini ve MENA ülkelerinde kalkınma sürecinin hızla ilerleme kaydettiğini, bu ilerleme de hem sanayi sektörünün hem de kadının payının olduğunu göstermektedir.

Sanayi sektöründeki erkek istihdamı ile kalkınma arasında bir ilişkinin tespit edilememesinin nedenleri olarak erkeklerin verimli olmadıkları alanlarda çalışması, aldıkları eğitimlerin işe yerleşmede yetersiz kalması, piyasanın esnek olmaması gibi nedenler sayılabilmektedir. Sanayi ve hizmet sektöründeki kadın istihdamı ile kalkınma arasında ilişkinin bulunması ise, kadınların erkeklere göre daha düşük ücretlerle çalışabilmesi, özellikle hizmet sektöründe tercih edilmesi, esnek çalışma saatlerini kabul etmesi gibi nedenlerle açıklanabilmektedir.

Sanayi ve hizmet sektöründeki kadın istihdamı ile kalkınma arasındaki ilişkinin bulunduğu bu çalışma, Lechman ve Kaur (2015), Ümit ve Alkan (2016), Garcia vd. (2018) ve Egbulonu ve Eleonu (2018)'in çalışmalarıyla örtüşürken, Altuntepe ve Güner (2013) ve Eastin ve Prakash (2013)'in eserleriyle çelişmektedir. Bu çelişkinin sebepleri arasında kullanılan değişkenlerin, yöntemin, veri aralığının ve ülke/ülke grubunun farklı olması sayılabilmektedir.

Özetlemek gerekirse, bu çalışmadan elde edilen sonuç, MENA ülkelerinde sanayi ve hizmet sektöründe çalışan kadınların kalkınma sürecinde önemli bir aktör olduğudur. Aynı zamanda, kalkınmanın da tarım sektöründe çalışan erkekler üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Kadın işsizliği, erkek işsizliğine göre eskiye nazaran daha da yüksektir (Tablo 1). Sorunun temelinde, sadece kadın ve erkek işsizliği arasında farkın yüksek olması yoktur, aynı zamanda MENA ülkelerinde işsizlik oranının da genel olarak yüksek olması vardır. Bu nedenle, uygulanması gereken politikalar, hem istihdamda cinsiyet ayrımcılığını hem de işsizliği ortadan kaldırmayı hedeflemelidir. Bahsi geçen hedefler için, sanayi ve hizmetler sektörüne yapılan yatırımlar artırılarak yeni istihdam alanlarının açılması, ekonomik büyümenin hız kazanması, eğitimin daha nitelikli ve piyasaya yönelik olması, hammadde olarak petrolün maliyet avantajı ile dış piyasada rekabet edebilirliğinin artırılması, sanayi mallarının ihracatına destekler verilmesi gerekmektedir. Hükümetler, aktif istihdam politikaları uygulamalı ve istihdamsız büyüme sorununu çözecek reformlar yapmalıdır. Kadınların toplumdaki durumunu iyileştirici, daha iyi koşullarda çalışmalarına imkan veren projelere destekler verilmeli, işverenler bu konuda teşvik edilmeli ve toplumsal hassasiyet artırılmalıdır. Kadın yoksulluğu sorununun çözümü ve sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın, sürdürülebilir kalkınma sürecinde etkili olan cinsiyet eşitliği kapsamında sektörel bazda kadın ve erkek istihdamı dışında farklı değişkenlerin tercih edildiği ve farklı yöntemlerin/ülkelerin kullanıldığı araştırmalara örnek olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, cinsiyet eşitsizliği endeksi, işgücüne katılım oranı, doğurganlık oranı gibi değişkenlerin kalkınma sürecinde önemli bir faktör olup olmadığı bundan sonraki çalışmalarda araştırılabilir.

KAYNAKÇA

Abdioğlu, Z. ve Albayrak, N. (2017) "İstihdam Yaratmayan Büyüme: Alt Sektörler Bazında Bir Araştırma", KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, 7(13): 2015-227.

- Aksoy, E. (2013) “Relationships between Employment and Growth from Industrial Perspective by Considering Employment Incentives: The Case of Turkey”, *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(1): 74-86.
- Alper, A. E. ve Oransay, G. (2015) “Cari Açık ve Finansal Gelişmişlik İlişkisinin Panel Nedensellik Analizi Ekseninde Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1(2): 73-85.
- Altuntepe, N. ve Güner, T. (2013) “Türkiye’de İstihdam-Büyüme İlişkisinin Analizi (1988-2011)”. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1): 73-84.
- Aydın, F. F. ve Erdem, E. (2014) “The Effect Of Women’s Employment On Competitiveness And Economic Growth: A Comparison Of Turkey And The Most Competitive Countries”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (44): 59-71.
- Aydın, H. İ. (2016) “Sosyal Sermaye ve Kalkınma”, Ankara: Efil Yayınevi.
- Aytaç, S. (2018) “Kadınlara Yönelik Sosyal Politikalar”, Tokol ve Alper (Ed.) *Sosyal Politika*, 9. Baskı, Bursa: Dora Yayınları.
- Belke, M. ve Bolat, S. (2016) “The Panel Data Analysis Of Female Labor Participation And Economic Development Relationship In Developed And Developing Countries”, *The Economic Research Guardian*, 6(2): 67-73.
- Berber, M. (2016) “Makro İktisat”, Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Berber, M. (2017) “İktisadi Büyüme ve Kalkınma”, 6.Baskı, Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Bocutoğlu, E. (2012) “Karşılaştırmalı Makro İktisat”, 5. Baskı, Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Bocutoğlu, E. (2015) “İktisadi Konjonktür Teorileri”, Eroğlu vd. (Ed.) *İktisadi Krizler ve Türkiye Ekonomisi*, Ankara: Orion Yayınevi.
- Boz, F. Ç., Çınar, Ö. ve Temelli, F. (2017) “Enerji Tüketimi, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ASEAN Ülkeleri Üzerine Bir Analiz”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12): 36-52.
- Breush, T. S. and Pagan, A. R. (1980) “The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics”, *The Review of Economic Studies*, 47(1): 239-253.
- Chenery, H. B. (1960) “Patterns of Industrial Growth”. *The American Economic Review*, 50(4): 624-654.
- Clark, C. (1940) “The Conditions of Economic Progress”, London: Macmillan.
- Doğan, B. ve Akyüz, M. (2017) “Female Labor Force Participation Rate And Economic Growth In The Framework Of Kuznets Curve: Evidence From Turkey”, *Review of Economic and Business Studies*, 10(1): 33-54.

- Dumitrescu, E.-I. and Hurlin, C. (2012) “Testing for Granger non-causality in Heterogeneous Panels”. *Economic Modelling*, 29: 1450-1460.
- Eastin, J. and Prakash, A. (2013) “Economic Development and Gender Equality: Is There a Gender Kuznets Curve?”, *World Politics*, 65(1): 156-186.
- Egbulonu, K. G. and Eleonu, I. S. (2018) “Gender Inequality and Economic Growth in Nigeria (1990–2016)”, *International Journal of Gender and Women’s Studies*, 6(1): 159-167.
- Erataş, F., Nur, H. B. ve Çınar, S. (2015) “Para Arzının Post Keynesyen Yorumu: Gelişmiş Ülkeler Örneği”, *The Journal of Academic Social Science*, 3(15): 398-409.
- Erdem, E., Yücel, A. G. ve Köseoğlu, A. (2016) “Female Labour Force Participation and Economic Growth: Theoretical and Empirical Evidence”, *The Empirical Economics Letters*, 15(10): 985-991.
- Eren, M. V. (2018) “Genç İşsizlik ile Sabit Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: G7 Ülkeleri Üzerine Bir Analiz”, Erdem ve Başoğlu (Ed.) *İktisat Seçme Yazılar*, Trabzon: Celepler Matbaacılık, ss.1-27.
- Ersin, İ. ve Ergeç, E. H. (2018) “Harcama Bileşenleri Ve Sektörel İstihdam Arasındaki Nedensellik İlişkisi”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(Özel Sayı): 161-180.
- Fisher, A. G. B. (1939) “Production, Primary, Secondary and Tertiary”, *The Economic Record*, 15(1): 24-38.
- Garcia, L. C., Brio, E. B. D. and Victorio, L. O. (2018) “Gender Factors and Inclusive Economic Growth: The Silent Revolution”, *Sustainability*, 10(121): 1-14.
- Gökdemir, L. ve Ergun, S. (2012) “Kırsal Kalkınmada Kadının Rolü”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): 67-80.
- Gönel, F. D. (2013) “Kalkınma Ekonomisi”, 2. Baskı, Ankara: Efil Yayınevi.
- Han, E. ve Kaya, A. A. (2013) “Kalkınma Ekonomisi”, 8. Baskı, Ankara: Nobel Yayınları.
- Kalaycı, İ. (2011) “Afrika’nın Melez Yüzü, ‘MENA’: Makro İktisadi Göstergelere ve Küresel Endekslere Göre ‘Manası’”. T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi Başkanlığı, *Avrasya Etüdüleri* 40(2): 175-199.
- Kapusuzoğlu, A. ve Karan, M. B. (2010) “Gelişmekte Olan Ülkelerde Elektrik Tüketimi ile Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) Arasındaki Eş-Bütünleşme ve Nedensellik İlişkisinin Analizi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Çalışma”, *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, (3): 57-68.
- Kaynak, M. (2011) “Kalkınma İktisadı”. 4. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.

- Khaliq, A., Khan, D., Akbar, S. and Ullah, B. (2017) “Female Labor Market Participation and Economic Growth: The Case of Pakistan”, *Journal of Social Science Studies*, 4(2): 217-230.
- Lahotti, R. and Swaminathan, H. (2015) “Economic Development and Female Labor Force Participation in India (June 28, 2013)”, IIM Bangalore Research Paper No. 414.
- Lechman, E. and Kaur, H. (2015) “Economic Growth And Female Labor Force Participation – Verifying The U-Feminization Hypothesis. New evidence for 162 countries over the period 1990-2012”, *Economics and Sociology*, 8(1): 246-257.
- Lewis, W. A. (1954) “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour”, *The Manchester School*, 22(2): 139-191.
- Muyoyeta, L. (2004) “Women, Gender and Development”, *Women for Change, Zambia and 80:20 Educating and Acting for a Better World, Ireland*, https://www.developmenteducation.ie/media/documents/women_gender_dev.pdf (13.03.2019).
- Pesaran, M. H. (2004) “General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels”, *CWPE* 0435.
- Pesaran, M. H. (2006), “Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with A Multifactor Error Structure”, *Econometrica*, 74(4): 967-1012.
- Pesaran, M. H. (2007) “A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Crosssection Dependence”, *Journal of Applied Economics*, 22(2): 265-312.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. and Smith, R. J. (1999) “Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels”, *Journal of American Statistical Association*, 94(446): 621–634.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. and Yamagata, T. (2008) “A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence”, *Econometrics Journal*, 11: 105-127.
- Rena, R. ve Narayana, N. (2007) “Gender Empowerment in Africa: An Analysis of Women Participation in Eritrean Economy”, *International Journal of Women, Social Justice and Human Rights*, 2(2): 221-237.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1943) “Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe”, *The Economic Journal*, 53(210/211): 202-211.
- Rostow, W.W. (1960) “The Stages of Economic Growth”, Cambridge University Press.
- Taban, S. ve Kar, M. (2016) “Kalkınma Ekonomisi”, 3. Baskı. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Topal, M. H. (2017) “Vergi Yapısının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkelerinden Ampirik Bir Kanıt”, *Research Journal of Politics, Economics and Management*, 5(3): 183-206.

- UNDP. (2018) “Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update”, http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf (06.02.2019).
- UNDP. Human Development Data (1990-2017) <http://hdr.undp.org/en/data> (22.10.2018).
- Ümit, A. Ö. ve Alkan, H. I. (2016) “The Effects of Foreign Direct Investments and Economic Growth on Employment and Female Employment: A Time Series Analysis With Structural Breaks For Turkey”, *International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research*, 9(3): 43-49.
- Ünsal, Erdal M. (2017) “Makro İktisat”, 11. Baskı, Ankara: Murat Yayınları.
- Vijayamohanam, P. N., Asalatha, B. P. ve Ponnuswamy, B. (2009) “Women in Development – Dissecting the Discourse”, MPRA Paper No. 13119.
- Wamboye, E. F., Adekola, A. F. & Sergi, B. S. (2015) “Sectoral Shifts and Women’s Employment: A Study of Thirty-Nine Least Developed Countries”, *Journal of Economic Issues*, 49(4): 1045-1076.
- World Bank. World Development Database, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators> (14.11.2018)
- Yıldırım, K., Karaman, D. ve Taşdemir, M. (2010) “Makro Ekonomi”, 9. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yıldırım, K., Mercan, M. ve Kostakoğlu, S. F. (2013) “Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliğinin Test Edilmesi: Zaman Serisi ve Panel Veri Analizi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3): 75-95.
- Zeren, F. ve Savrul, B. K. (2017) “Kadınların İşgücüne Katılım Oranı, Ekonomik Büyüme, İşsizlik Oranı ve Kentleşme Oranı Arasındaki Saklı Koentegrasyon İlişkisinin Araştırılması” *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30): 87-103.